

Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη:
μια επανεξέταση των πηγών για την ιστορία της
Αχειροποιήτου

Θανάσης Παπαζώτος

doi: [10.12681/makedonika.517](https://doi.org/10.12681/makedonika.517)

Copyright © 2014, Θανάσης Παπαζώτος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαζώτος Θ. (1982). Ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη: μια επανεξέταση των πηγών για την ιστορία της Αχειροποιήτου. *Μακεδονικά*, 22(1), 112-132. <https://doi.org/10.12681/makedonika.517>

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ.
ΜΙΑ ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ

Ἡ σύνταξη μελέτης γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ζημιῶν ποὺ προκάλεσε ὁ μεγάλος σεισμός τοῦ 1978 στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης μᾶς ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ γιὰ μιὰ ἐπανεξέταση τῶν ἱστορικῶν πηγῶν ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτόν, σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ κατανοήσουμε τὰ προβλήματα ποὺ ἔχουν σχέση με τὸ ναὸ, προτοῦ ἀρχίσουν οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης. Τὰ πορίσματα αὐτῆς τῆς ἐρευνας εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς παρούσας μελέτης¹.

1. Ὁ Χ. Μπακιρτζῆς σχολιάζοντας σὲ πρόσφατο δημοσίευσμά του² τὴ γνωστὴ ἀπὸ τὸ 1918 ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ: ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΑΝΔΡΕΟΥ ΤΑΠΙΝΟΥ (εἰκ. 1), στὸ τρίβηλο τοῦ νάρθηκα τῆς Ἀχειροποιήτου³, νομίζω ὅτι ἔχει δώσει οὐσιαστικὴ λύση στὸ πρόβλημα τῆς ἱδρύσεως τοῦ ναοῦ. Σύμφωνα με τὸν παραπάνω ἐρευνητὴ ὁ Ἀνδρέας τῆς ἐπιγραφῆς ταυτίζεται με τὸν πρεσβύτερο Ἀνδρέα ποὺ ἔλαβε μέρος στὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος τῆς 13ης Ὀκτωβρίου τοῦ 451 ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης. Ὁ ἴδιος καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμηση τῆς Ἀχειροποιήτου πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴ δεκαετία 450-60⁴. Ἐπειδὴ μερικὰ σφραγίσματα σὲ πλίνθους ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὸ χτίσιμο τοῦ ναοῦ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν Μ. Vickers στὰ 447/8⁵, ἡ χρονιὰ αὐτὴ πρέ-

---

1. Τὰ πορίσματα αὐτὰ ἀποτελέσαν μέρος τῆς ἀνακοίνωσής μου στὸ Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης ποὺ ἔγινε στὴν Ἀθήνα τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1982.

2. Sur le donateur et la date des mosaïques d'Acheiropoiétos à Thessalonique, «Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana», τ. II, Roma 1978, σ. 37-44.

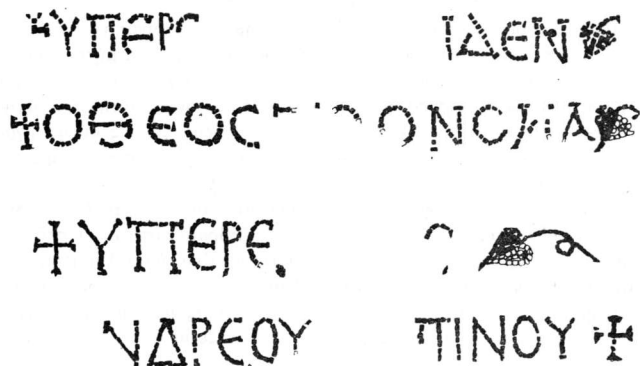
3. Ch. Diehl-M. Le Tourneau-H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, σ. 57. Ἀναδημοσιεύθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς O. M. Dalton, Byzantine Art and Archeology, New York 1961 (ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1911), σ. 383, καὶ R. S. Cormack, The Mosaic Decoration of S. Demetrius, Thessaloniki. A Re-examination in the Light of the Drawings of W. S. George, «The Annual of the British School at Athens» 64 (1969) 51.

4. Ch. Bakirtzis, ὁ.π., σ. 44.

5. Fifth-century Brickstamps from Thessaloniki, «The Annual of the British School at Athens» 68 (1973) 285 κ.ἑ.

πει νὰ θεωρηθεῖ ὡς terminus post quem γιὰ τὴν ἰδρυσὴ του, ἐνῶ ἡ διακόσμηση πρέπει νὰ ὁλοκληρώθηκε ὡς τὸ 460, ἔτος ποὺ σχηματικὰ ὀρίζει τὸ τέλος τῆς κατασκευῆς τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἄποψη τοῦ Χ. Μπακιρτζῆ ἐνισχύεται σημαντικὰ καὶ μετὰ τὴν ἀναχρονολόγησι τῆς ἰδρυσης τῆς μονῆς Στουδίου τῆς Κωνσταντινούπολης

Εἰκ. 1. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ τριβήλου τοῦ νόθου ναοῦ τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου

ἀπὸ τὸν C. Mango¹. Ἡ ὁμοιότητα τῶν θεοδοσιανῶν κιονοκράνων τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ τῆς μονῆς Στουδίου ἦταν γνωστὴ ἀπὸ παλιά, στοιχεῖο ποὺ βασικὰ βοήθησε στὴ χρονολόγησι τοῦ ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης². Τώρα ἡ ἀναχρονολόγησι τῆς ἰδρυσης τῆς μονῆς Στουδίου συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴν ἰδρυσι τῆς Ἀχειροποιήτου.

2. Ἡ ὁμιλία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Λέοντος Μαθηματικοῦ «Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου», ποὺ ἐκφωνήθηκε μέσα στὸ ναὸ τῆς Ἀχράντου Θεοτόκου στὴ Θεσσαλονίκη στίς 25 Μαρτίου τοῦ 842 ἀποτελεῖ σήμερα τὴν πρώτη γραπτὴ

1. C. Mango, The Date of the Studius Basilica at Istanbul, «Byzantine and Modern Greek Studies» 4 (1978) 115-122.

2. Βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τίς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ ναοῦ βλ. στοῦ Ch. Bakirtzis, ὁ.π., σ. 43, σημ. 25 καὶ 26.

καὶ ἐξαιρετικὰ πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὴν Ἀχειροποιήτο¹. Σύμφωνα μετὰ τὸ κείμενο, «Ἐπὶ Ἀνδρέου τοῦ ἐν ἁγίοις τὴν μνήμην, ὃς ὥρμητο μὲν ἀφ' ἡλίου Ἀνατολῶν ἀπὸ Ἱερᾶς Πόλεως, τῆς πρὸς τῷ Εὐφράτῃ ποταμῷ, ταύτης τῆς φιλοχρίστου πόλεως (Θεσσαλονίκης) ἔλαχε προεδρεῖν μετὰ Εὐδοξον—ἐπὶ Ζήνωνος μὲν προαχθεὶς τοῦ βασιλέως εἰς τὴν τῆς ἀρχιερωσύνης ἡγεμονίαν, ἐπὶ Ἀναστασίου δὲ μετὰ Ζήωνα τὸν πλείονα τῆς ἀρχιερωσύνης διανύσας χρόνον—ἐπὶ τούτου κόρη τις πεντεκαίδεκατον ἔτος τῆς ἡλικίας ἄγουσα, ἑβραία τὸ γένος, πεπεδημένην ἔχουσα τὴν γλῶτταν ἐξ αὐτῶν σπαργάνων καὶ τοὺς πόρους τῶν ὧτων νεκρούς... μῆτε ἀκούειν μῆτε λαλεῖν δυναμένη... ὁρᾷ κατ' ὄναρ ἄνδρα τινὰ λευχειμονοῦντα καὶ σὺν αὐτῷ γυναῖκα σεμνὴν τὸ ἦθος, ἀμφοτέρους ἐξάγοντας αὐτὴν τοῦ οἰκήματος καὶ κατὰ τὴν λεωφόρον ὀδηγοῦντας ὁδόν, μέχρις αὐτὴν ἡγαγον κατὰ τὸν δετὸν σεβάσμιον οἶκον τῆς δεσποίνης ἡμῶν τῆς ἁγίας Ἀχράντου Θεοτόκου καὶ στήσαντες αὐτὴν πρὸς τῷ μεσημβρινῷ προπυλαίῳ ἄφαντοι ἐγένοντο»². Στὴ συνέχεια τῆς περιγραφῆς τοῦ ὀνείρου ἡ νεαρὴ Ἑβραία εἰσέρχεται στὸ ναὸ καὶ βαπτίζεται, ξαναβλέπει τὸν ἄνδρα καὶ τὴ γυναῖκα (ἅγιο Δημήτριον καὶ Θεοτόκον) καὶ θεραπεύεται. Ἡ ἀλληλουχία τῶν γεγονότων τοῦ ὀνείρου ἐπαναλαμβάνεται στὴν πραγματικότητα (ἀφαιρῶντας βέβαια τὴν Ἐπιφάνεια τῶν ἁγίων) καὶ ἡ νεαρὴ ἑβραιοπούλα βαπτίζεται ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον Ἀνδρέα.

Οἱ τοπογραφικὲς πληροφορίες τοῦ κειμένου (λεωφόρος, δηλαδή ἡ σημερινὴ περίπου Ἑγνατία ὁδός, σχέση τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν λεωφόρον, μεσημβρινὸν προπύλαιον τοῦ ναοῦ, ποὺ πράγματι ὑφίσταται καὶ λειτουργεῖ ὡς σήμερα στὴν Ἀχειροποιήτο) καθιστοῦν σχεδὸν βέβαιη τὴν ταύτιση τοῦ οἴκου τῆς δεσποίνης ἡμῶν τῆς ἁγίας Ἀχράντου Θεοτόκου μετὰ τὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου³.

Σύμφωνα μετὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ V. Laurent ἡ ἀρχιερατεία τοῦ Ἀνδρέου στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ζήνωνος (474-491) καὶ στὴ συνέχεια στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀναστασίου Β' (491-518), ὅπως ἀναφέρεται στὸ κείμενο, κάλυψε σίγουρα τὸ διάστημα 491-497. Ἡ ἀρχὴ τῆς θηλείας τοῦ στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ζήνωνος δὲν μπορεῖ νὰ ὑπολογι-

1. V. Laurent, Une homélie inédite de l'archevêque de Thessalonique, Léon le Philosophe, sur l'Annonciation (25 mars 842), *Melanges Eugène Tisserant* (Studi e Testi, αρ. 332), II, Città del Vaticano, 1964, σ. 281-302.

2. Ὁ.π., σ. 300.

3. Ὁ.π., σ. 294. Τὴν ταύτιση ποὺ κάνει ὁ V. Laurent δὲν δέχονται ὁ M. Cormack, ὁ.π., σ. 51, καὶ ὁ D. Pallas, *Le ciborium hexagonal de Saint-Demetrios de Thessalonique*, «Zograf» I (1979) 49.

στεῖ, ἐνῶ τὸ ἔτος θανάτου του ὀρίζεται ἀνάμεσα στὰ 510-15¹. Συνεπῶς ἡ πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει τὸ κείμενο τοῦ Λέοντος Μαθηματικοῦ γιὰ τὸ ναὸ τοποθετεῖται χρονικὰ στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 5ου ἢ στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 6ου αἰῶνα, διάστημα ποὺ ἀπέχει πενήντα περίπου χρόνια ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ του, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τοῦ τριβήλου.

Ἡ ὁμιλία τοῦ Λέοντος Μαθηματικοῦ ποὺ ἐκφωνήθηκε στὶς 25 Μαρτίου τοῦ 842, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω μᾶς δίνει καὶ τὴν πρώτη, ὡς τώρα, γνωστὴ ὄνομασία τοῦ ναοῦ: ναὸς τῆς ἁ γ ί α ς ἁ χ ρ ἄ ν τ ο υ Θεοτόκου.

Λίγο ἀργότερα, σὲ διαθήκη τοῦ ἔτους 897 τῆς Γεωργίας, χήρας τοῦ Δημητρίου Τζαγάστη, γιὰ τὸν Εὐθύμιο, ἡγούμενο τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Περιστερῶν, ποὺ πρέπει νὰ συντάχτηκε στὸν ἴδιο ναὸ τῆς Θεσσαλονίκης, ὑπογράφουν οἱ «Δημήτριος πρωτοπαπᾶς τοῦ ναοῦ τῆς παναγίας Θεοτόκου.., Ἐπιφάνειος πρεσβύτερος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου.., Βασίλειος ἀμαρτωλὸς καὶ κουβουκλήσιος καὶ διάκονος τῆς ἁγίας Θεοτόκου...»².

Μετὰ ἀπὸ ἐπτά χρόνια ὁ κληρικὸς καὶ κουβουκλήσιος Ἰωάννης Καμινιάτης ἐξιστορώντας τὸ θλιβερὸ γεγονὸς τῆς ἄλωσης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν Λέοντα Τριπολίτη στὰ 904 γράφει: «Ναοὶ γάρ τινες παμμεγέθεις καὶ περικαλλεῖς τῇ ποικίλῃ διακοσμῇσι, διὰ μέσου προβεβλημένοι τῆς πόλεως ὥσπερ τινὰ κοινὰ πρὸς τὸν θεὸν ἐξिलाστήρια, καὶ τούτων μάλιστα ὁ τῆς παντουργοῦ καὶ ὑπερουσίου λόγου σοφίας οἶκος, καὶ ὁ τῆς ἀειπαρθένου πανάγνου καὶ θεομήτορος»³.

Σὲ ἰδιωτικὸ ἔγγραφο τοῦ 1110, μὲ τὸ ὁποῖο τρεῖς ἀδελφοὶ συμφωνοῦν στὸ διαχωρισμὸ τῆς πατρικῆς κληρονομίᾳς τους στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἐξω ἀπὸ αὐτὴν, ὑπογράφει «ὁ Γεώργιος εὐτελὲς διάκονος καὶ σκευοφύλαξ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ὁ Σαπονᾶς...»⁴.

Στὰ 1115, σὲ δωρεὰ τοῦ προέδρου Νικηφόρου Κεφαλᾶ πρὸς τὸν ἡγούμενο τῆς Μεγίστης Λαύρας Θεόδωρο Κεφαλᾶ, ὑπογράφουν οἱ: «Λέων ὁ εὐτελὲς κληρικὸς καὶ πρωτοπαπᾶς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ μεγάλου ναοῦ ὁ τοῦ Τρικανᾶ... Γεώργιος ὁ εὐτελὲς κληρικὸς καὶ διάκονος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ὁ Σαπονᾶς...»⁵. Ὁ Γεώργιος

1. V. Laurent, ὁ.π., σ. 291.

2. P. Lemerle-A. Guillou-N. Svoronos-D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra I*, Paris 1970, I₃₁₋₃₃ καὶ σ. 89.

3. Ἰωάννου κληρικοῦ καὶ κουβουκλήσιου τοῦ Καμινιάτου, Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae IV*, Berlin 1973, σ. 12.

4. *Actes de Lavra I*, ὁ.π., 59₈₈.

5. Ὁ.π., 60₈₈₋₇₀.

Σαπωνᾶς εἶναι βέβαια τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἀναφέρεται στὸ προηγούμενο ἔγγραφο.

Παρατηροῦμε ὅτι ἡ ὀνομασία τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ 842 καὶ ὥς τὸ 1115 εἶναι οὐσιαστικά ὁμοία· τῆς ἀχράντου Θεοτόκου, ὑπεραγίας Θεοτόκου, Παναγίας Θεοτόκου, ἀγίας Θεοτόκου, τῆς ἀειπαρθένου πανάγνου καὶ θεομήτορος. Στὸ ἔγγραφο τοῦ 1115 ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ χαρακτηρισμός του ὡς *μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου*. Ὁς *μεγάλος* ναὸς τῆς Θεοτόκου ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Δημήτριο Χωματιανὸ στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ., ποὺ γράφει ὅτι ὁ δούκας Γεώργιος Φραγκόπουλος ἐκδίκασε ὑποθέσεις μέσα σ' αὐτὸν μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἐπισκόπων τῆς διοικήσεως¹. Ἀλλὰ ἓνα σημεῖο ποὺ δὲν εἶχε τονιστεῖ ἰδιαίτερα μέχρι τώρα εἶναι τὸ γεγονός ὅτι καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ. (19 Ἰανουαρίου 1421-14 Σεπτεμβρίου 1423) ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης γράφει μιὰ εὐχὴ ποὺ ἐκφωνήθηκε «ἐν τῇ λιτῇ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου»². Συνεπῶς ἡ διατήρηση τῆς ὀνομασίας αὐτῆς ὥς τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1430 εἶναι ἀδιαμφισβήτητη, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι στὸ μεταξὺ δόθηκε στὸ ναὸ ἡ προσωνυμία «Ἀχειροποίητος», ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

3. Θὰ πρέπει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ σχολιάσουμε τὸ παρακάτω κείμενο τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης (1185): «Ἐδειξέ τι τέρας τότε οὐκ αἷσιον καὶ ἡ *πάνανος Θεομήτωρ* ἡ παρ' ἡμῖν τοῦ ὁδηγεῖν ἐπὶ νόμου... καὶ περιελθοῦσα ἔνθα τῆς πόλεως ἡ ἀδελφότης ἤθελε καὶ ἀποκαθισταμένη αὐθις εἰς τὸν οἶκον αὐτῆς καὶ ταῖς εἰσόδοις ἐγγίσασα, οὕτως ὤκνει τὴν εἴσοδον, ὡς ἀνὰ πόδα χωρεῖν κραταιῶς βιάζεσθαι τὸν αὐτὴν φέροντα κ.λ.»³, ποὺ συνδέθηκε μὲ τὴν ἱστορία τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου. Ἦδη ὁ Ο. Tafrali ἐξετάζοντάς το γράφει γιὰ ναὸ Ὁδηγητρίας ποὺ τὸν ταυτίζει μὲ τὴν Ἀχειροποίητο, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν σημείωση «ἡ Πανάχραντος Ὁδηγήτρια καὶ Ἀχειροποίητος» τοῦ κώδικα Parisinus 2953 τοῦ 15ου αἰ⁴. Τὴ γνώμη του δέχτηκε καὶ ὁ Α. Ξυγγόπουλος ποὺ γράφει:

1. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, σ. 376.

2. Ι. Φουντούλη, Συμεὼν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τὰ λειτουργικὰ συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 1-6, καὶ τοῦ Ἰδίου, Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 51. Ἡ χρονολογία 1421-73 εἶναι τοῦ κώδικα 2065 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ κώδικας αὐτὸς ἀνῆκε στὸν Συμεὼν· βλ. Ι. Φουντούλη, Συμεὼν, ὁ.π., σ. ιε'.

3. St. Kyriakidis, Eustazio di Tessalonica, *La espugnazione de Tessalonica*, Palermo 1961, σ. 142.

4. O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 164.

«Θεωρῶ βέβαιον ὅτι ὁ ναὸς ἐκαλεῖτο ἀρχικῶς τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας. Τοῦτο συνάγω ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης ὁμιλεῖ, ὡς θὰ ἴδωμεν, περὶ μεγάλης ἐκκλησίας τῆς Ὁδηγητρίας, ἀνώνυμος δὲ ἀπογραφεὺς τοῦ 15ου αἰ. ἐκ Θεσσαλονίκης προσθέτει παρὰ τὸ Ὁδηγήτρια καὶ τὸ Ἀχειροποίητος, ὥστε οὐδεμία ν' ἀπομένῃ ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ»¹. Ἦδη ὅμως ὁ Σ. Κουγέας δημοσίευσε τὶς σημειώσεις τοῦ Parisinus 2953, ὅπου ἡ σημείωση ποὺ ἀναφέρει ὁ Tafrali δὲν ὑπάρχει². Τὸ γεγονὸς ἐπισημαίνει ὁ R. Janin καὶ γράφει ὅτι ἡ ἀναφορά τοῦ Tafrali δὲν ἔχει ἰσχὺ γιὰ νὰ στηριχτεῖ κανεὶς σ' αὐτήν, ὅπως ἔκανε ὁ Ξυγγόπουλος³. Ἐπειτα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Εὐσταθίου συνάγεται ὅτι ἡ ὀνομασία «Ὁδηγήτρια» (αὐτὸ ὀδηγεῖν ἐπώνυμο) ἀναφέρεται περισσότερο σὲ λατρευτικὴ εἰκόνα καὶ ὄχι στὸν «οἶκον αὐτῆς», ποὺ θὰ μπορούσε βέβαια νὰ ἔχει τὴν ἴδια ὀνομασία μὲ τὴν εἰκόνα. Ἡ ὑπαρξὴ ναοῦ τῆς Ὁδηγητρίας στὴ Θεσσαλονίκη βεβαιώνεται μὲ ἀσφάλεια στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. Ἰδιαίτερα καθοριστικὲς εἶναι οἱ σημειώσεις τοῦ Parisinus 2953, ὅπου ὁ ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀχειροποιήτου ἀναφέρονται ὡς δύο ἀνεξάρτητοι ναοί⁴. Συνεπῶς ὁ μέγας ναὸς τῆς Θεοτόκου ποτὲ δὲν ὀνομάστηκε τῆς Ὁδηγητρίας.

4. Δὲν ἔχουμε μέχρι τώρα μαρτυρίες γιὰ τὸ ναὸ ποὺ νὰ καλύπτουν τὸ διάστημα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φραγκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης στὰ 1224⁵ καὶ ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. Στὰ 1320 σὲ πωλητήριο ἔγγραφο τῆς Ἀννας Παξαμαδῶς πρὸς τὴ μονὴ Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἔχουμε τὴν πρώτη ἀναφορὰ τοῦ ναοῦ ὡς Ἀχειροποιήτου πλέον· «τὰ προσόντα μοι τῇ Ἀννῇ οἰκήματα, ὅσα καὶ οἶα ἐν τῇ γειτονίᾳ τῆς Ἀχειροποιήτου...»⁶. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ γειτονιὲς τῆς Θεσσαλονίκης δανεῖζονταν τὴν ὀνομασία τους ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς περιοχῆς τους. Ἀργότερα ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός, ἀναφερόμενος σὲ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης τῶν Ζηλωτῶν, γράφει: «ὧν τὴν ἀτοπίαν μισήσας καὶ ὁ δῆμος, πρότερόν τε ἐκ τι-

1. Α. Ξυγγόπουλου, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, «Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου», Θεσσαλονίκη 1952, σ. 11.

2. Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts, BZ 23 (1914) 144-154.

3. R. Janin, ὁ.π., σ. 377.

4. Σ. Κουγέας, ὁ.π.: οἱ σημειώσεις 4, 10, 28, 30, 32, 38, 50, 52 ἀναφέρονται στὴν Ἀχειροποίητο καὶ οἱ σημειώσεις 33, 43, 51, 55 στὴν Ὁδηγήτρια.

5. Γ. Θεοχαρίδου, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 322 κ.ἑ.

6. F. Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, München 1948, ἀρ. 111₁₆.

νων αἰτιῶν κεινημένος, τῶν Ζηλωτῶν τινας ἐν τῷ τῆς Θεοτόκου τῆς Ἀχειροποιήτου τεμένει τοὺς μὲν ἀπέσφαξεν ἀνηλεῶς, ἕνα δὲ καὶ διὰ τῆς ἀγορᾶς κατέσυραν, λίθοις βάλλοντες καὶ ξύλοις τοῖς προστυχοῦσιν, ἕως ἀπέπνευσε συρόμενος»¹.

5. Ἡ πολυσημαντότητα τοῦ λόγου «τοῦ πανσεβάστου νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου εἰς τὴν προεόρτιον ἑορτὴν τοῦ μεγάλου Δημητρίου τοῦ μυροβλύτου, ἥτις ἐν τῇ ναῷ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ἀχειροποιήτου τελεῖται» φάνηκε μετὰ τὸ σχολιασμό του ἀπὸ τὸν Α. Ξυγγόπουλο². Οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει γιὰ τὴν Καταφυγὴ, τὴ λιτανεὶα τῆς παραμονῆς τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τὴ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ γιὰ τὴ συλλατρεία τῶν δύο ἁγίων μέσα στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου, ἀποτελέσαν τὸν πυρῆνα τῆς συζήτησης, ποὺ συνεχίστηκε ἀπὸ τότε χωρὶς νὰ ἔχει δώσει ἱκανοποιητικὲς ἀπαντήσεις σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις.

α. Καὶ πρῶτα ἡ Καταφυγὴ ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τῆς πομπῆς· «Ἡ (ἡ πομπή) διὰ τῆς λεωφόρου ἐκ τῆς οὕτω λεγομένης καταφυγῆς, διὰ τὸ τοῦτον ἐκεῖσε τὸν ἀριστέα, ὑπόγειω γάρ εἰσιν ἐνταῦθα στοαί, κατὰ τὴν ὅταν ἐντεῦθεν ἡμᾶς διώκωσιν ἐκεῖσε ἰέναι κελεύουσιν ἐντολὴν, ζητούμενον μὲν, τόπον δὲ τῇ ὁργῇ κατὰ τὸ γεγραμμένον διδόντα, καταπεφευγέναι μικρὸν ἀποκρυπτόμενον, εἰς τὸν θεῖον τοῦτον καὶ περιβόητον ναὸν μετ' ὧδης πρόεισι καὶ θεῖου παιᾶνος καὶ φωτοχυσίας ὅτι πολλῆς, ὥς καὶ πάσας φωσὶ τὰς ἀγνιάς καταστράπτεσθαι, τὸ τούτου χριστομίμητον ἐξεκονίζουσα πάθος καὶ τὴν ἐκεῖθεν εἰς τὸ μαρτύριον αὐτοῦ μετὰ πομπῆς ἀγωγὴν, οἷον ἐπὶ περιφανεί τότε καὶ μεγάλῳ στρατάρχῃ μεταβαλεῖν ἐκ τῆς πατρῶας δόξαντι θρησκείας»³· ὅτι πρόκειται γιὰ ναὸ τῆς Θεοτόκου φαίνεται τόσο σὲ κείμενο τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ⁴, ὅσο καὶ σὲ κείμενο τοῦ Συ-

1. Ἐκδ. Βόννης, σ. 571. Ἡ σφαγὴ τῶν Ζηλωτῶν μέσα στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου ἐγίνε το 1345· βλ. Ο. Ταφραλί, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris 1913, σ. 241.

2. Α. Ξυγγόπουλου, δ.π., σ. 1-26, ὅπου δημοσιεύονται τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ναὸ ἀποσπάσματα τοῦ λόγου. Ὁ ἴδιος στὴν ἐργασία του, *Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1949, χρησιμοποίησε μερικὲς ἀπὸ τίς παραπάνω περικοπὰς τοῦ λόγου. Ὅλο τὸ κείμενο τοῦ Ἀρμενοπούλου δημοσίευσε ὁ Δ. Γκίβνης, *Λόγος ἀνέκδοτος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου εἰς τὴν προεόρτιον ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου*, ΕΕΒΕ 21(1951) 150-162.

3. Α. Ξυγγόπουλου, *Συμβολαί*, δ.π., σ. 9, καὶ Δ. Γκίβνης, δ.π., σ. 160-161.

4. «Στοὰ τις ἐστὶν ὑπόγειος ἐν τῇ ναῷ τῆς ἀειπαρθένου καὶ Θεομήτορος, ἥς καταφυγὴ τὸ ἐπάνωμον,...» Ὁμιλία XLIII, P.G. 151, στήλ. 544. Ἡ ἴδια περικοπὴ στοῦ T. H. Tafel, *De Thessalonica ejusque agro*, Berolini 1839, σ. 112, Ο. Ταφραλί, *Topographie*,

μεῶν Θεσσαλονίκης¹. Γιὰ τὴ θέση τῆς ἔχουν προταθεῖ διάφορα σημεῖα τῆς πόλης χωρὶς βέβαια ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωση². Σ' αὐτὲς τὶς προτάσεις θὰ προσθέταμε καὶ τὴν πρόσφατη ἀποψη τῆς Ε. Μαρκῆ-Ἀγγέλου, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου Καταφυγῆς βρισκόταν ἴσως βορειότερα ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ, κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς³. Ἐπικουρικὸ στοιχεῖο τῆς ἀποψῆς τῆς εἶναι ἓνα μεγάλο κτίσμα μὲ δύο καμάρες στὴν πρόσοψη, ὅπως φαίνεται σὲ φωτογραφία τοῦ καμένου χώρου ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1917, βόρεια ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ καὶ στὴ θέση ποὺ ὀρίζει ἡ παραπάνω ἐρευνήτρια. Τὸ κτήριο αὐτὸ σήμερα δὲν ὑπάρχει (εἰκ. 2, 3)⁴.

β. Σὲ ὅτι ἀφορᾷ τώρα τὶς δύο εἰκόνες τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου, ἡ περιγραφή τῆς εἰκόνας τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο εἶναι οὐσιαστικὰ ἀδιάφορη⁵. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὁμοῦ καὶ ἡ λατρεία τῆς μέσα στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου εἶναι βέβαια ἀξιοπρόσεκτη μαρτυρία. Τὸ περισσότερο ἐνδιαφέρον συγκεντρώνεται στὴν πληροφορία γιὰ τὴ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Ἀρμενόπουλο ἔδωσε καὶ τὴ νέα προσωνυμία «Ἀχειροποίητος» στὸ μεγάλο ναὸ τῆς Θεοτόκου. Γράφει: «Ἐμοὶ δ' ἄρα τὸν περικαλλέστατον τόνδε καὶ περιβόητον οὐράνιον ἐν γῇ νεῶν ὄρωντι πρὸς τῇ θείᾳ τῆς ἐνταῦθα Θεομήτορος εἰκόνι, ἣ τῷ ὄντι θεόθεν, οὐκ ἔξ ἐπινοίας ἢ χειρὸς ἀνθρωπίνης, οἶ τως ὁ ρ θ ι ο ς , ἰ κ έ - σ ι ο ς ἔ σ χ η μ ά τ ι σ τ α ι , δι ά τ ὁ τ ο ῦ κ τ ῆ τ ο ρ ο ς , ὡ ς ἀληθῆς αἰρεῖ λόγος, ἐ ν τ α ῦ θ α γ ε γ ε ν η μ έ ν ο ν ἀ μ π λ ά κ η μ α , οὗ χάριν καὶ τὴν «Ἀχειροποίητος», κατὰ τὰς ράκει πρῶην καὶ κεράμῳ δεσποτικὰς ἐνυπωθείσας μορφάς, εὐδοκίᾳ τοῦ θεανθρώπου Λόγου, προσηγορίαν ἔσχε, καὶ τ α ῦ τ η ς α ῦ τ ὸ ν τ ῆ ς Ἀ χ ε ι ρ ο π ο ι ῆ τ ο υ π ρ ο σ ρ ῆ σ ε ω ς ἀξιούν ἐπήει τολμήσαι»⁶. Ἡ Θεοτόκος τῆς λατρευτικῆς εἰκόνας «ὄρθιος,

δ.π., σ. 133, σημ. 1, Α. Ξυγγόπουλου, Συμβολαί, δ.π., σ. 8, καὶ D. Pallas, δ.π., σ. 49, σημ. 56.

1. «Τῇ παραμονῇ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου... συνάγονται μὲν πρῶτον ἐν τῷ θεῷ ναῷ τῆς Παναγίας Δεσποίνης ἡμῶν τῆς Θεοτόκου τῆς Καταφυγῆς οἱ κληρικοὶ πάντες... καὶ πᾶς ὁ λαός». Β. Λ α ο ῦ ρ δ α, Συμμεῶν Θεσσαλονίκης, Ἀκριβῆς διάταξις τῆς ἐορτῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 39 (1956) 328, καὶ D. Pallas, δ.π., σ. 49, σημ. 56.

2. Τὴν παλιότερη βιβλιογραφία ἔχει συγκεντρώσει ὁ D. Pallas, δ.π., σ. 49.

3. Ε. Μαρκῆ-Ἀγγέλου, Ἀνασκαφὴ Ἀγίου Νικολάου Τρανοῦ, «Μακεδονικὰ» 19 (1979) 291 κ.ε.

4. Ἀναδημοσιεύουμε τὴ φωτογραφία τῆς σ. 96 τοῦ βιβλίου τοῦ H. Petroulos, Salonique. L'incendie de 1917, Θεσσαλονίκη 1980.

5. Τὸ σχετικὸ κείμενο δημοσιεύει ὁ Α. Ξυγγόπουλος, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου εἰδήσεις, δ.π., σ. 21. Βλ. καὶ Δ. Γκίνη, δ.π., σ. 159.

6. Α. Ξυγγόπουλου, δ.π., σ. 8, καὶ Δ. Γκίνη, δ.π., σ. 152.

Εἰκ. 2. Ἡ καμένη περιοχή βόρεια ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου Τραπεζοῦ.
Ἀριστερὰ φαίνεται μέρος τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ ὁ μινωρὲς τῆς. Διακρίνεται
τὸ κτίσμα μὲ τις δύο καμάρες στὴν πρόσοψη

Εἰκ. 3. Τὸ κτίσμα καὶ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου Τραπεζοῦ

ικέσιος ἐσχημάτισται» μὲ θεϊκὸ τρόπο «διὰ τὸ τοῦ κτήτορος γεγεννημένον ἀμπλάκημα», ποὺ δὲν τὸ ἀναφέρει ὁ Ἀρμενόπουλος, ἀφοῦ θεωρεῖται γνωστὸ στὸ ἀκροατήριό του. Ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τοῦ θαύματος θὰ εἶχε μεγάλη σημασία γιὰ τὸ πότε προστέθηκε ἡ προσωνομία «Ἀχειροποίητος» στὸ μεγάλο ναὸ τῆς Θεοτόκου. Ὁ Α. Ξυγγόπουλος προσπάθησε νὰ ὀρίσει χρονικὰ τὴ διενέργεια τοῦ θαύματος ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, ποὺ σχολιάσαμε παραπάνω¹. Γράφει ὅτι ἡ Θεοτόκος τῆς παλιᾶς εἰκόνας ποὺ μετασχηματίστηκε σὲ Ἀχειροποίητο, ὄρθια, καὶ δεόμενη, εἶχε τὸν τύπο τῆς Ὁδηγητρίας καὶ καταλήγει ὅτι ἡ ἀλλαγὴ ἐγινε κοντὰ στὰ 1222 (σημείωνε 1224), στὸ τέλος δηλαδὴ τῆς φραγκοκρατίας στὴ Θεσσαλονίκη καὶ πάντως πρὶν τὸ 1300. Γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῆς μεταλλαγῆς κοντὰ στὸ 1222 καὶ πρὶν τὸ 1300 στηρίζεται σὲ πληροφορία τοῦ Νικηφόρου Χούμνου (τέλος 13ου-ἄρχες 14ου αἰ.) γιὰ τοὺς Ἀβραμίτες μοναχοὺς τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ πρέπει νὰ εἶχαν μονὴ στὴν πόλιν αὐτῇ, ἐξάρτημα τῆς παλιᾶς μονῆς τους τῆς Ἀχειροποιήτου στὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ καταλήγει: «ὁ ναὸς τῆς Θεσσαλονίκης περιῆλθε κάποτε εἰς τοὺς Ἀβραμίτας. Εἶναι δηλαδὴ πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν Μονὴ τῶν Ἀβραμιτῶν ιδρύθη παρὰ τὸν ναὸν τῆς Ἀχειροποιήτου, ὁ ὁποῖος ἀπέβη ὡς ἦτο φυσικὸν τὸ καθολικὸν αὐτῆς»². Ἔτσι, κατὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ Α. Ξυγγόπουλου, ὁ παλιὸς ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας μετονομάστηκε ἀπὸ τοὺς Ἀβραμίτες σὲ Ἀχειροποίητο, στὸ ὄνομα τῆς μονῆς τους στὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ παλαιὰ εἰκόνα τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης θὰ πρέπει νὰ εἶχε καταστραφῇ ἀπὸ τοὺς Λατίνους. Τὸ «ἀμπλάκημα» ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀρμενόπουλος θὰ πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ αὐτὴ τὴν πράξιν βεβήλωσης. Οἱ Ἀβραμίτες μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν Λατίνων μετονομάζουν τὸ ναὸ σὲ Ἀχειροποίητο καὶ «τότε ἐπανεζωγραφήθη ἴσως ἡ παλαιὰ βεβηλωθεῖσα εἰκὼν ἢ καὶ κατεσκευάσθη νέα μὲ τὴν παράστασιν πλέον τῆς Θεοτόκου δεομένης, τὴν ὁποίαν ὁ θρύλος ἐθεώρησεν ὡς προελθοῦσαν διὰ θαύματος ἐκ τῆς παλαιᾶς Ὁδηγητρίας»³. Εἶναι προφανὲς ὅτι αὐτὴ ἡ τελευταία πρόταση τοῦ παραπάνω ἐρευνητῆ ἐρχεται σὲ ἀπόλυτη ἀντίθεση μὲ τὸ κείμενο τοῦ Ἀρμενοπούλου, ἀφοῦ ἡ εἰκόνα δίνει τὸ ὄνομα τῆς στὸ ναὸ. Ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ παραπάνω ὑπόθεσιν στὸ σύνολό της δὲν εὐσταθεῖ, ἀφοῦ τὸ σημεῖο ἐκκίνησής της (Ὁδηγήτρια τοῦ Εὐσταθίου) εἶναι λανθασμένο. Ἐπειτα εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ πιστέψωι κανεὶς ὅτι ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς τέσσερις καθολι-

1. Α. Ξυγγόπουλου, ὁ.π., σ. 11 κ.ε.

2. Ὁ.π., σ. 15-16.

3. Ὁ.π., σ. 18.

κούς ναούς της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης θά δινόταν με τόσην εύκολία στους Ἀβραμίτες γιά καθολικό της μονῆς τους.

Τό πράγμα, ὅσον ἀφορᾷ τὸ χρόνο της μεταλλαγῆς της εἰκόνας, ἐξηγεῖται ἴσως ἀπλούστερα ἀπ' ὅσο προσπάθησε ὁ Α. Ξυγγόπουλος. Βέβαια εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀνιχνεύσει κανεῖς ἱστορικὸ πρόσωπο στὸν «κτήτορα» τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ἀκόμη δυσκολότερο νὰ δεῖ κανεῖς στὴ μεταλλαγὴ της εἰκόνας ἓνα ἱστορικὸ γεγονός ἢ ἓνα μῦθο. Ἐκεῖνο ποῦ φαίνεται σίγουρο, σύμφωνα με τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες, εἶναι ὅτι ὁ Δημήτριος Χωματιανὸς στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. ἀγνοεῖ τὴν προσωυμία «Ἀχειροποίητος» καὶ ὅτι ἡ πρώτη ἀναφορά της βρίσκεται στὸ ἔγγραφο τῆς Ἀννας Παξαμαδῶς τοῦ 1320. Συνεπῶς ἡ προσθήκη της προσωυμίας «Ἀχειροποίητος» στὸ μεγάλο ναὸ τῆς Θεοτόκου ἐγινε μετὰ τὸ τέλος τῆς φραγκοκρατίας (1224), ἀφοῦ ἡ νέα ὀνομασία εἶναι ἄγνωστη στὸν Δημήτριο Χωματιανὸ καὶ πρὶν τὸ 1300, ἀφοῦ εἶναι προσφορότερη καὶ θετικότερη ἢ πληροφορία τοῦ ἐγγράφου τῆς Ἀννας Παξαμαδῶς.

Προχωρώντας ἀκόμη περισσότερο ὁ Α. Ξυγγόπουλος γράφει ὅτι θεωρεῖ «πιθανότερον ὅτι ἡ ἀχειροποίητος εἰκὼν τῆς Μονῆς τῶν Ἀβραμιτῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρίστανε τὴν Θεοτόκον ὀρθίαν εἰς στάσιν δεομένης, αὐτῆς δὲ ἀντίγραφον ἦτο ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν Ἀχειροποίητον Θεσσαλονίκης, τὴν ὁποῖαν περιγράφει ὁ Ἀρμενόπουλος¹. Σήμερα ὅμως μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸν τύπο τῆς ἀχειροποιήτου εἰκόνας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀποδίδει μιὰ εἰκόνα τοῦ 14ου αἰ. ποῦ φυλάγεται στὴ μονὴ Χελανδαρίου τοῦ Ἀγίου Ὁρους². παριστάνεται ἡ Θεοτόκος ὡς τὴ μέση μετὰ τὸ Χριστὸ νὰ παίξει στὴν ἀγκαλιὰ της καὶ ἐπιγράφεται ΜΗΡ ΘΥ Η ΑΒΡΑΜΙΩΤΙΣΣΑ (εἰκ. 4). Ἐπειτα ἡ τοιχογραφία τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τοῦ ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη, ποῦ χρονολογεῖται στὴ δευτέρα δεκαετία τοῦ 14ου αἰ., ὅπου ἡ Θεοτόκος παριστάνεται ὀρθή καὶ δεόμενη καὶ ἐπιγράφεται ΜΗΡ ΘΥ Η ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΣ³, πρέπει νὰ ἀντιγράψει τὸν τύπο τῆς λατρευτικῆς εἰκόνας τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου, ὅπως μᾶς τὸν παραδίδει ὁ Ἀρμενόπουλος (εἰκ. 5). Δηλαδή ἡ τοιχογραφία τοῦ ἀγίου Νικολάου καὶ τὸ ἔγγραφο τῆς Ἀννας Παξαμαδῶς τοῦ 1320 ἀπηχοῦν λατρεῖα παλιότερη τουλάχιστον κατὰ μία γενιά, συνεπῶς παλιότερη ἀπὸ τὸ 1300.

1. Ὁ.π., σ. 20.

2. D. Bogdanović-V. J. Djurić-D. Medaković, Chilandar, Beograd 1978, πίν. τῆς σ. 113.

3. Α. Τσιτουρίδου, Ἡ ἐντοίχια ζωγραφικὴ τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 31. Ὁ С. Кисас, Српски среднобевобни сломеници у Солуну, «Zograf» ΙΑ' (1980) 43, προτείνει τὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν στὰ 1314-1317.

Ὁ Δ. Πάλλας σέ πρόσφατο δημοσίευσμά του γιά τὸ κιβώριο τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐρμηνεύει μὲ διαφορετικὸ τρόπο τὸ πρόβλημα τῆς μεταλλαγῆς τῆς εἰκόνας καὶ τῆς μετονομασίας τοῦ ναοῦ¹. Ἐπανερχεται στὴν παλιὰ ἄποψη τοῦ Th. Uspenkij, ὅτι ἡ «κυρία Εὐταξία» τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν

Εἰκ. 4. Ἡ Παναγία Ἀβραμιώτισσα τῆς μονῆς Χελανδαρίου

Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἶναι ἡ Θεοτόκος καὶ καταλήγει στὸ σημαντικό συμπέρασμα ὅτι πρώτη προστάτις τῆς Θεσσαλονίκης πρέπει νὰ θεωρεῖται ἡ Θεοτόκος καὶ δεύτερος ὁ ἅγιος Δημήτριος. Ἡ Θεοτόκος λατρεῖτο μὲσα στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ πρὸ συγκεκριμένα στὸ

1. D. Pallas, ὁ.π., σ. 47-52.

κιβώριο τοῦ ἁγίου, ὅπου ὑπῆρχε καὶ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Εὐταξίας. Ὁ ἴδιος ὑποθέτει ὅτι μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς λατρείας τοῦ ντόπιου μάρτυρα ἡ Θεοτόκος δὲν εἶχε πλέον θέση μέσα στὸ ναό του, γι' αὐτὸ καὶ ἀναζητήθηκε ἄλλος χώρος, ὅπου μεταφέρθηκε ἡ λατρεία της. Ὁ νέος χώρος ἦταν

Εἰκ. 5. Ἡ Ἀχειροποίητος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ
τοῦ ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ Θεσσαλονίκης

ἡ Καταφυγή, ὅπου καὶ ἀποτέθηκε πιθανότατα ἡ παλιὰ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου-Εὐταξίας. Πρόκειται γιὰ τὴν εἰκόνα ποὺ ἀργότερα ἐπιζωγραφήθηκε καὶ ὡς ἀχειροποίητος λατρευόταν πλέον στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου. Ὅλα αὐτὰ ἐξηγοῦν τὴ σχέση τῶν ναῶν ἁγίου Δημητρίου, Καταφυγῆς καὶ Ἀχειροποιήτου στὴ λιτανεία τῆς 25ης Ὀκτωβρίου.

Ἡ θεωρητικὴ ἐπεξεργασία ἀπὸ τὸν Δ. Πάλλα τῶν λιγοστῶν πηγῶν ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ συλλατρεία ἁγίου Δημητρίου καὶ Θεοτόκου μέσα στοὺς ναοὺς τοῦ πρώτου, γιὰ τὴν Καταφυγὴ καὶ γιὰ τὴ λατρεία μέσα στοὺς ναοὺς τῆς Ἀχειροποιήτου, προϋποθέτει τὴν ἀνυπαρξία παράλληλων λατρειῶν τῆς Θεοτόκου στὴ Θεσσαλονίκη, πράγμα ποὺ δὲν φαίνεται ὀρθό. Δηλαδή ἡ θέση τοῦ ὅτι, *Les noms d'Eutaxie-Kataphygi-Acheiropoiitos manifestent donc trois phases d'un très ancien culte de la Vierge à Thessalonique*¹, δὲν φαίνεται ικανοποιητικὴ. Ἡ ἀναζήτησις τοῦ Α. Ξυγγόπουλου γιὰ κάποιο ἱστορικὸ γεγονός σὲ σχέση μὲ μιὰ παλιὰ εἰκόνα ποὺ ὑπῆρχε μέσα στοὺς ναοὺς τῆς Θεοτόκου φαίνεται ὀρθότερη, παρὰ τὰ ἀποτελέσματά της, ποὺ κρίναμε παραπάνω, ἐνῶ ἡ ἀποψη γιὰ μεταφορὰ λατρείας ἀπὸ ναὸ σὲ ναὸ εἶναι περισσότερο θεωρητικὴ καὶ μακρινὴ ὥς πρὸς τὴν πληροφορία τοῦ Ἀρμενοπούλου.

γ. Ἡ συλλατρεία Θεοτόκου καὶ ἁγίου Δημητρίου στοὺς ναοὺς τῆς Θεοτόκου βεβαιώνεται ἀπὸ τὸ παρακάτω κείμενο τοῦ Ἀρμενοπούλου: «Οὐ μὴν... κἀν τῷ τῆς Θεομήτορος τούτῳ νεφ̄ παραπλησίως ἐν τῇ τῶν ἡμερῶν ἔκτῃ γίνεται ἡ ἑορτὴ, ἐν ᾧ καὶ καθ' ἣν ἑορτάζειν ἐκάστοτε πρὸς τῷ δεσποτικῷ πάθει τὴν τοῦ Θεοῦ παρειλήφμεν Μητέρα... συνεορτάζειν γὰρ ἡ πόλις αὐτῇ καὶ τὸν χριστομίμητον διὰ ταῦτα καλῶς ἐπενόησε μάρτυρα. Τούτου τοίνυν αὐτῇ διὰ παντός γινομένου τοῦ ἔτους... τοῦτο δεῖν ἐπέγνω καὶ κατὰ τὴν πρὸ τῆς τοῦ μεγάλου τούτου κυρίας τελετῆς ἔκτῃ τῆς ἑβδομάδος συμπίπτουσιν, μελωδεῖ δὲ κἀν ταύτῃ καὶ παιανίζει τῇ Θεομήτορι συμπροεορτάζουσα»². Κάθε Παρασκευὴ στοὺς ναοὺς τῆς Θεοτόκου λατρευόταν μαζὶ μὲ τὴν Θεοτόκο καὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος. Ὅταν μάλιστα τύχαινε νὰ εἶναι Παρασκευὴ ἡ 25ῃ Ὀκτωβρίου, ἡ τελετὴ ἀποχτοῦσε γιορταστικότερο χαρακτὴρ, ἀφοῦ ἡ Θεοτόκος φαινόταν νὰ «συμπροεορτάζει».

Ἡ λατρεία τοῦ ἁγίου Δημητρίου μέσα στοὺς ναοὺς τῆς Θεοτόκου, ὅπως μᾶς τὴν παραδίδει ὁ Ἀρμενόπουλος, μᾶς φέρνει στοὺς ναοὺς τὸ θαῦμα μὲ τὴν ἑβραϊοπούλα ποὺ περιγράφει ὁ Λέων Μαθηματικός. Ἡ Ἐπιφάνεια Θεοτόκου-ἁγίου Δημητρίου τῆς διήγησις τοῦ Μαθηματικοῦ ἔχει τὴν ἀξία μιᾶς πρώτης ἀναφορᾶς τοῦ ὀνόματος τοῦ ἁγίου Δημητρίου σὲ σχέση μὲ τὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου. Αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ γεφυρώνει ἓνα μακραῖον ἱστορικὸ κενό, μέχρι τὸν Ἀρμενόπουλο, τοῦ ὁποῦ οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν σχέση αὐτὴ εἶναι σαφεῖς (εἰκόνα τοῦ ἁγίου Δημητρίου μέσα στοὺς ναοὺς τῆς Θεοτόκου καὶ συλλατρεία). Τὸ κείμενο τοῦ Λέοντος Μαθηματικοῦ, χωρὶς ν' ἀνα-

1. Ὁ.π., σ. 51.

2. O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, Paris 1919, σ. 144, σημ. 1, Α. Ξυγγόπουλος, *Συμβολαί*, δ.π., σ. 19, τοῦ Ἰδίου, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου εἰδήσεις, δ.π., σ. 24, Δ. Γκίνης, δ.π., σ. 158, D. Pallas, δ.π., σ. 49, σημ. 54.

φέρει βέβαια συλλατρεία Θεοτόκου-άγιου Δημητρίου, φανερώνει ωστόσο ιη σχέση του ντόπιου μάρτυρα με το ναό της Θεοτόκου. Ἡ Ἐπιφάνεια τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐξηγεῖται εἴτε ὡς Ἐπιφάνεια τοῦ προστάτη τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν πολιτῶν τῆς εἴτε ὡς Ἐπιφάνεια τοῦ «συννάου» τῆς Θεοτόκου. Εἶναι περίεργο ὅτι τὸ θαῦμα μετὰ τὴν ἐβραιοπούλα δὲν ἀναφέρεται στὰ Βιβλία τῶν Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἀν καὶ ὁ χρόνος ἐπιτέλεσής του στὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ. εἶναι προγενέστερος ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς συγγραφῆς τῶν Βιβλίων¹. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ἄγνοια αὐτοῦ τοῦ θαύματος, ἀλλὰ ἀναγνώριση τῆς συμμετοχῆς τοῦ ἁγίου σ' ἓνα θαῦμα ποῦ δὲν ἔγινε στὸν κύριο λατρευτικὸ τοῦ χώρου, ἀλλὰ στὸ λατρευτικὸν τῆς Θεοτόκου μετὰ Ἐπιφάνεια καὶ τῆς Θεοτόκου. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία τῆς πληροφορίας τοῦ Λέοντος Μαθηματικοῦ προσδιορίζει ἴσως τὴν σχέση τοῦ ἁγίου Δημητρίου ὡς «συννάου» τῆς Θεοτόκου. Ἀργότερα αὐτὴ ἡ σχέση καθορίζεται ὡς συλλατρεία τῶν δύο ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο. Ἄν δεχτοῦμε τίς παραπάνω προτάσεις, τότε ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου Δημητρίου μέσα στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου στὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ., πενήντα περίπου χρόνια μετὰ τὴν ἴδρυσή του, σημαίνει σύγχρονη καὶ παράλληλη λατρεία μετὰ ἐκείνῃ τῆς Θεοτόκου μέσα στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ὅπως τόσο πειστικὰ τὴ βεβαιώνει ὁ Δ. Πάλλας. Οἱ πηγὲς βέβαια ποῦ αὐτὴ τὴ στιγμή ἔχουμε δὲν δίνουν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα, ποιοὶ ἦταν οἱ λόγοι ποῦ ὀδήγησαν τὴν ἐκκλησίαν τῶν Θεσσαλονικέων σὲ μιὰ τέτοια σύζευξη λατρειῶν στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ στὸ μεγάλο ναὸ τῆς Θεοτόκου.

6. Ὁ μεγάλος ναὸς τῆς Θεοτόκου στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα καὶ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἀναφέρεται μόνον μετὰ τὴν προσωνομία Ἀχειροποιήτος.

1405: Ὁ Ἱγνατίος Σμολιάνιν ἐπισκέπτεται τὴ Θεσσαλονίκη καὶ σημειώνει τὴν Ἀχειροποίητο ὡς ἓναν ἀπὸ τοὺς τέσσερις καθολικοὺς ναοὺς τῆς πόλης².

Λίγο ἀργότερα ἓνας ἀνώνυμος ἀξιωματοῦχος τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης σημειώνει γιὰ τὴν Ἀχειροποίητο:

1419: «τῇ ε τοῦ μαρτίου ἰνδ. ιβ ἔδωκέ μοι ὁ θεοσέβαστος ἱερεὺς καὶ χαρτουλάριος ὁ Καλόθετος τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς πανυπεράγνου θεομήτορος τῆς Ἀχειροποιήτου ὑπέρπυρα γ ἐξ ὧν ἦσαν τὰ μὲν ἑνδεκα ἄσπρα παλαιὰ καὶ τὰ δέκα ἐλαφρά καὶ χαλκᾶ».

1. Γιά τὰ βιβλία τῶν θαυμάτων βλ. P. Lemerle, *Les plus anciens requeils des miracles de Saint-Démétrius*, II Commentaire, Paris 1981.

2. Μ. Λάσκαρι, *Ναοὶ καὶ μοναὶ Θεσσαλονίκης τὸ 1405 εἰς τὸ ὁδοποιρικὸν τοῦ ἐκ Σμολένσκ Ἱγνατίου, «Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου», Θεσσαλονίκη 1952, σ. 318.*

1419: «ἐν μηνὶ Νοεμβρίῳ ἰνδ. ιγ ἔδωκέ μοι ὁ παπᾶς Καλόθετος ἀπὸ τοῦ κλήρου τῆς Ἀχειροποιήτου ὑπέρπυρα γ καὶ ὀφείλουσι λογισθῆναι εἰς τὴν ιβ ἰνδικτιῶνα».

1420: «καὶ ἀπὸ τοῦ κλήρου τῆς Ἀχειροποιήτου ἄσπρα ιγ».

1420: «μηνὶ νοεμβρίῳ κγ ἰν. ιδ ἔλαβον ὅπὸ τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς Ἀχειροποιήτου παρὰ τοῦ χαρτουλαρίου ἱερέος κυροῦ Καλοθέτου νομίματα γ καὶ ὀφείλει καταλογισθῆναι αὐτὰ εἰς τὴν ιγ ἰνδικτιῶνα».

1420: «ὀφείλουσιν ἀπὸ τοῦ αὐθέντου μας τοῦ δεσπότη ζητούλιν ἕτερον ἀπὸ τῆς ὀκταμερίας τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ τῶν Ἀσωμάτων εἰς τὴν ιγ ἰνδ. ἄσπρα λ».

1421: «μηνὶ σεπτεμβρίῳ ἰνδικ. ιε ἔλαβον ἀπὸ τοῦ Σκουταριώτου διὰ τὴν ὀκταμερίαν τοῦ κλήρου τῶν Ἀσωμάτων ἄσπρα κα· τὸν αὐτὸν μῆνα διὰ τὴν ὀκταμερίαν τῆς Ἀχειροποιήτου ἄσπρα ιδ ἀπὸ τοῦ παπᾶ Καλοθέτου. ἦν δὲ τὸ συναχθὲν ἅπαν ἄσπρα γ.»

1421: «μηνὶ ἰουλίῳ κ ἰνδ. ιεθς ἔδωκέ μοι ὁ πρωτοπαπᾶς ὁ Χαλκιόπουλος ἀπὸ τοῦ κλήρου τοῦ εὐαγοῦς θείου ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου νομίματα δύο. πλὴν ἦσαν τὰ πάντα παραχαραγμένα χαλκᾷ καὶ παλαιᾷ, ὀφείλουσι δὲ λογισθῆναι αὐτὰ εἰς τὴν ιε ἰνδ.».

1423: «μηνὶ φεβρουαρίῳ κθ ἰνδ. βας ἔδωκέ μοι ὁ πρωτοπαπᾶς ὁ χαλκιόπουλος ὑπὲρ τῆς ιεθς καὶ τῆς αἰς ἰνδικτ. ἄσπρα λζ ἀπὸ τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς Ἀχειροποιήτου τὰ μὲν κη εἰς τὴν ιε τὰ δὲ θ εἰς τὴν α φεβρ. ὀφείλει καὶ ὁ Καλόθετος ἱερεὺς τὴν βαν»¹.

7. Ο Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἔγραψε δύο εὐχὲς γιὰ τὸ ναὸ ποὺ περιέχονται στὸν κώδικα 2065 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ κώδικας ἀνῆκε στὸν συγγραφέα, ἀφιερώθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης καὶ γράφτηκε μὲ τὴ φροντίδα τοῦ μεταξὺ τῆς 19ης Ἰανουαρίου τοῦ 1421 καὶ τῆς 14ης Σεπτεμβρίου τοῦ 1423². Ἡ πρώτη φέρει τὸν τίτλο: «Εὐχὴ ἐν τῇ λιτῇ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ πρὸ τῶν πλῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου»³ καὶ ἡ δεύτερη: «Εὐχὴ ἐπὶ τοῖς ἔγκαινίσι τοῦ θείου ναοῦ τῆς Παναγίας Θεοτόκου τῆς Ἀχειροποιήτου· λέγεται δὲ πρὸ τῶν πλῶν τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου, ἡνίκα μετὰ λιτανείας εἰσέρχεται ὁ ὀρχιερεὺς ὑπαλλάσσων μικρὸν τὰ περὶ τῶν ἐγκαινίων ρήματα»⁴. Σημειώσαμε παραπάνω τὴν ἀξία τῆς πρώτης εὐχῆς ὡς πρὸς τὴν ὀνομασία τοῦ ναοῦ. Ἡ δεύτερη εἶναι διανοημένη μὲ προ-

1. S. Kougeas, ὁ.π., οἱ σημειώσεις 4, 10, 28, 30, 32, 38, 50 καὶ 52 ἀντίστοιχα.

2. Ι. Φουντούλη, Συμεὼν, ὁ.π., σ. ιε'.

3. Ὁ.π., σ. 1-6.

4. Ὁ.π., σ. 30-32.

τάσεις τῆς εὐαγγελικῆς ρήσης: «Χαῖρε κεχαριτωμένη· ὁ Κύριος μετὰ σοῦ. Εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξί». Ἡ παρατήρηση αὐτὴ θὰ ἦταν ἴσως ἀσήμαντη, ἂν δὲν γνωρίζαμε ὅτι ἡ πρώτη εὐχὴ λεγόταν ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ τὴν παραμονὴ τῆς ἐορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, στὸ τέλος τῆς λιτανείας ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία καὶ ἔφτανε στὴν Ἀχειροποιήτο¹. Ἡ ἐπίσημη αὐτὴ τελετουργικὴ πράξη τὴν παραμονὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ δευτέρα εὐχὴ ποὺ λεγόταν σὲ ἀναμνηση τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ, εἶναι διανοησμένη μὲ προτάσεις τῆς εὐαγγελικῆς ρήσης, ἀλλὰ καὶ ἡ ὁμιλία τοῦ Λέοντος Μαθηματικοῦ «Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου», καθιστοῦν ἀρκετὰ πιθανή, ἂν ὄχι σίγουρη, τὴν ἄποψη ὅτι ὁ μέγας ναὸς τῆς Θεοτόκου, ποὺ μόνο στοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου εἶχε τὴν προσωνομία Ἀχειροποιήτο-τος, ἦταν ἀφιερωμένος στὸν Εὐαγγελισμό.

Ὁ Ι. Φουντούλης συγκεντρώνει σὲ δημοσίευσμά του ὅσες πληροφορίες ὑπάρχουν στὸ ἔργο τοῦ Συμεὼν γιὰ τοὺς ναοὺς καὶ τίς μονὲς τῆς Θεσσαλονίκης. Τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀδημοσίευτα ἀκόμη ἔργα τοῦ Συμεὼν μᾶς δίνουν ποικίλες πληροφορίες γιὰ τὸ τυπικὸ τῶν ἐορτῶν ὅλου τοῦ χρόνου καὶ γιὰ τὴ λειτουργία τῶν ναῶν τῆς πόλης σὲ σχέση μὲ τὸ τυπικὸ αὐτό. Παραθέτουμε τὰ ἀποσπάσματα γιὰ τὴν Ἀχειροποιήτο.

«Σε πτεμβρίου ἡ', ἡ τιμία γέννησις τῆς Θεοτόκου. Σημαίνει διπλῶς τρίς καὶ κατέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς... Εἰ δὲ γέννηται λιτὴ εἰς τὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου τῆς Ἀχειροποιήτου, ὁ καὶ ἀναγκαῖον, εἰς δόξαν ὑπάρχοντα τῆς Θεοτόκου... καὶ λέγεται τὸ ὑπολυτίκιον ἄχρι τοῦ ἐξελθεῖν τὸν ἀρχιερέα σὺν τῷ κλήρῳ τὴν ἁγίαν Σοφίαν, συνοδευούσης καὶ τῆς ἁγίας εἰκόνης τῆς Ὁδηγητρίας... Ψάλλονται δὲ ταῦτα ἐν τῇ ὁδῷ, ἕως φθάσωσιν εἰς τὸν ναόν... Καὶ εἰσελθόντες τὸν ναόν...».

«Σε πτεμβρίου ἡ', τὸ Γενέσιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου. Σημαίνει διπλῶς τρίς. Τοῦ κλήρου συνηγμένου, κατέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς καὶ εἰς τὸν θεῖον ναὸν τῆς Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας ἀπελθὼν, προσκυνεῖ καὶ σφραγίζει. Καὶ ψαλλομένων τῶν ἰδιομέλων τῆς λιτῆς, ἀπέρχεται, συνοδευούσης καὶ τῆς ἁγίας εἰκόνης, εἰς τὸν ναὸν αὐτῆς τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ ψάλλεται ἐκεῖσε ἡ ἀκολουθία ἅπασα τοῦ ἑσπερινοῦ, ὡς ἐνταῦθα διατετυπωμένη κεῖται, ὁμοίως καὶ ὁ ὄρθρος καὶ ἡ θεία λειτουργία παρὰ τοῦ ἀρχιερέως, λαμπρότερον ἅπαντων ἐκεῖσε γινομένων... Τῆς λιτῆς πρὸ τοῦ ἑσπερινοῦ ἀρχομένης ἀπὸ τῆς Ὁδηγητρίας ἀπιέναι τὸν ἀρχιερέα μετὰ τοῦ κλήρου εἰς τὴν Ἀχειροποιήτον σὺν τῇ ἁγίᾳ εἰκόνι κάκεῖσε ψάλλειν λαμπρῶς τὴν ἀκολουθίαν, τοὺς ἐφημερίους δὲ ψάλ-

1. *Ο.π., σ. 1, σημ. 1.

λιν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ. Καὶ τοῦτο γίνεσθαι ἐν πάσαις ταῖς τῆς Θεοτόκου ἑορταῖς, ἥτοι τῇ ἁγίᾳ Γεννήσει αὐτῆς, τοῖς Εἰσοδοῖς, τῇ Ὑπαπαντῇ τοῦ Σωτῆρος, τῷ θεῷ αὐτῆς Εὐαγγελισμῷ καὶ τῇ ἁγίᾳ Κοιμῇ. Καὶ εἰ μὲν ὁ ἀρχιερεὺς πάρεστι, σὺν αὐτῷ λιτανεύουσιν· εἰ δ' ἀποδημεῖ ἢ ἄρρωστεῖ, λιτανεῦει ὁ κλῆρος εἰς δόξαν τῆς Παναγίας Θεοτόκου».

«Νοεμβρίου κα', τὰ Εἰσόδια τῆς... Θεοτόκου... Ἡ λιτὴ τοῦ ἐσπερινοῦ ἐκ τῆς ἁγίας Σοφίας μετὰ τῆς ἁγίας εἰκόνης τῆς Ὁδηγητρίας εἰς τὴν Ἀχειροποιήτον. Σημαίνει πολλάκις καὶ κατέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς καὶ ἡ λειτουργία τελεῖται ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀχειροποιήτου».

«Νοεμβρίου κα', τὰ Εἰσόδια τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου. Σημαίνει διπλῶς τρίς. Τοῦ κλήρου συνηγμένου, κατέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς καὶ εἰς τὸν θεῖον ναὸν τῆς Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας ἀπελθών, προσκυνεῖ καὶ σφραγίζει. Καὶ ψαλλομένων τῶν ἰδιομέλων τῆς λιτῆς, ἀπέρχεται, συνοδευοῦσης καὶ τῆς ἁγίας εἰκόνης εἰς τὸν ναὸν αὐτῆς τῆς Ἀχειροποιήτου... λαμπρότερον ἀπάντων ἐκεῖσε γινομένων... Τῆς λιτῆς πρὸ τοῦ ἐσπερινοῦ, ἀρχομένης ἀπὸ τῆς Ὁδηγητρίας ἀπίναι τὸν ἀρχιερέα μετὰ τοῦ κλήρου εἰς τὴν Ἀχειροποιήτον σὺν τῇ ἁγίᾳ εἰκόνι κάκεισε ψάλλειν λαμπρῶς τὴν ἀκολουθίαν, τοὺς ἑφημερίους δὲ ψάλλειν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ. Καὶ τοῦτο γίνεσθαι ἐν πάσαις ταῖς τῆς Θεοτόκου ἑορταῖς, ἥτοι τῇ ἁγίᾳ Γεννήσει αὐτῆς, τοῖς Εἰσοδοῖς, τῇ Ὑπαπαντῇ τοῦ Σωτῆρος, τῷ θεῷ αὐτῆς Εὐαγγελισμῷ καὶ τῇ ἁγίᾳ Κοιμῇ. Καὶ εἰ μὲν ὁ ἀρχιερεὺς πάρεστι, σὺν αὐτῷ λιτανεύουσιν. εἰ δ' ἀποδημεῖ ἢ ἄρρωστεῖ, λιτανεῦει ὁ κλῆρος εἰς δόξαν τῆς Παναγίας Θεοτόκου».

«Φεβρουαρίου β', ἡ Ὑπαπαντὴ τοῦ Κυρίου. Σημαίνει διπλῶς τρίς καὶ πολλάκις... Ἡ λιτὴ εἰς τὴν Ἀχειροποιήτον, ἔνθα καὶ ὁ ἀρχιερεὺς λειτουργεῖ».

«Μαρτίου κε', ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς... Θεοτόκου... Σημαίνει διπλῶς πολλάκις καὶ κατέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς... Ἰστέον δέ, ὅτι εἰ δόξει τῷ ἀρχιερεῖ, σημαίνει ταχύτερον... Καὶ κατελθόντος αὐτοῦ σὺν τῷ κλήρῳ, προτιθεμένης τῆς ἁγίας εἰκόνης τῆς Ὁδηγητρίας... Κατερχόμενος ὁ ἀρχιερεὺς ἄρχεται τῆς λιτῆς καὶ ἀπέρχεται εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀχειροποιήτου μετὰ τοῦ κλήρου παντός, ψαλλομένων τῶν ἰδιομέλων, μετὰ τῆς ἁγίας εἰκόνης τῆς Ὁδηγητρίας».

«Ἰουνίου κθ', τῶν ἁγίων καὶ κορυφαίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Σημαίνει διπλῶς πολλάκις καὶ κατέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς... Τὸ ἀπολυτικὸν καὶ εὐθὺς ἡ λιτὴ ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Παύλου, τῷ συγκειμένῳ τῷ ναῷ τῆς Θεοτόκου τῆς Ἀχειροποιήτου, ἔνθα καὶ ὁ λίθος ἐν ᾧ ἔτυψαν αὐτόν».

«Αὐγούστου ιε', ἡ σεβασμία τῆς Θεοτόκου Μετά-

στασις. Ἐσπέρας σημαίνει διπλῶς πολλάκις καὶ κατέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς μετὰ τοῦ κλήρου παντός... Καὶ ἡ λιτὴ εἰς τὴν Ἀχειροποιήτον μετὰ τῆς εἰκόνης τῆς Ὁδηγητρίας, τῶν ιδιομέλων ψαλλομένων κατὰ τὴν ὁδόν... Ὁ ὁρθρος εἰς μὲν τὴν Ἀχειροποιήτον λαμπρότερον... Ἐν δὲ τῇ ἀγίᾳ Σοφίᾳ ὁ ὁρθρος ἐντὸς παρὰ τῶν ἐφημερίων».

«Τῇ ἀγίᾳ καὶ μεγάλῃ Πέμπτῃ ἐσπέρας, ὁ ἀρχιερεὺς τὴν διαθήκην, τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον, ἐν τῷ ἀγίῳ Δημητρίῳ πρῶτον ἀναγινώσκει. Εἶτα, ὡς ἔθος ἀρχαῖον ὅπερ ἰσχύει, καὶ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ τελευταῖον εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν, πάντων συναγομένων. Εἰ δ' οὖν εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον καὶ εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν. Εἰ δ' ἀσθενῶς ἔχει, εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν μόνον».

«Τῇ ἀγίᾳ καὶ μεγάλῃ Παρασκευῇ. Ἡ μὲν τριτοεκτή συνήθως καὶ ὁ ἐσπερινὸς εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν παρὰ τῶν ἐφημερίων γίνεται. Ἐν δὲ τῇ Ἀχειροποιήτῳ μετὰ τοῦ κλήρου ἀπελθὼν ὁ ἀρχιερεὺς, τὰς ὥρας ὡς ἔθος ἐν τοῖς μοναστηρίοις ψάλλει... Καὶ τὸν ἐσπερινόν, οὐ ἐν τῷ τέλει μετὰ τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον καὶ τὴν προσκύνησιν ποιεῖται τοῦ τιμίου ξύλου, ἀπὸ τῆς μονῆς τοῦ Ἀκαπνίου φερομένου, καὶ τῆς ἀγίας εἰκόνης τῆς ἀποκαθηλώσεως».

«Τῷ ἀγίῳ καὶ μεγάλῳ Σαββάτῳ. Ὁ ὁρθρος ἐν τῷ ἄμβωνι... Καὶ εἰς τοὺς αἶνους εἰσοδος λαμπρὰ παρὰ τῶν κληρικῶν τοῦ ἀγίου Εὐαγγελίου καὶ τοῦ ἐπιταφίου γίνεται, διαδόσεως κηρῶν ἀπὸ τῆς μητροπόλεως γινομένης, τοῦ ἀρχιερέως ἄνωθεν ἐν τοῖς κατηχομενεῖσι ἵσταμένου. Περὶ δὲ ὧραν δευτέραν, αὐτοῦ τε τοῦ ἀρχιερέως καὶ τοῦ κλήρου καὶ πάντων συναχθέντων ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀχειροποιήτου τὰ μεγαλυνάρια ψάλλεται ἀργότερον καὶ ὁ ἐπιτάφιος λαμπρῶς γίνεται¹».

Θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ἡ πληροφορία γιὰ ὕπαρξη ναοῦ τοῦ ἀγίου Παύλου δίπλα στὴν Ἀχειροποιήτο, ὅπου βρισκόταν ὁ λίθος πάνω στὸν ὁποῖο «ἔτυψαν» τὸν ἀπόστολο Παῦλο. Στὸ λίθο ἦταν γραμμένο ἓνα ἐπίγραμμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι πάνω σ' αὐτὸν ὑπῆρχε ἀνάγλυφη εἰκόνα τοῦ ἀποστόλου².

8. Ὁ Ἰωάννης Ἀναγνώστης ἐξιστορώντας τὰ γεγονότα τῆς ἄλωσης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Τούρκους γράφει: «...τούσδε τοὺς ἱεροὺς οἰκοὺς παρακατέσχε (ὁ Μουράτης), τὸν τ' ἐπὶ μέσης τῆς πόλεως νῆον τῆς Ἀχειροποιήτου Παρθένου καὶ Θεοτοκοῦ καὶ τὴν εἰς ὄνομα πάλοι τιμωμένην τοῦ Τιμίου Προδρόμου μονὴν ἱεράν, τὸν μὲν ὡς σὺ μ-

1. Ι. Φουντούλη, Μαρτυρία τοῦ Θεσσαλονίκης Συμεὼν περὶ τῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ» 21 (1976) 136-146.

2. Ὁ.π., 176.

βολωννίκης καὶ τῆς γεγενημένης ἀλώσεως, τὴν δ' ὥς καὶ πρὸ χρόνων παρὰ τῶν Τούρκων ληφθεῖσαν καὶ εἰς συναγωγὰς αὐτῶν τούτους μετήμειψε»¹. Τῇ μετατροπῇ τοῦ ναοῦ σὲ τζαμί μαρτυροῦν καὶ δύο τούρκικες ἐπιγραφές. Ἡ μία βρισκόταν στὴ βάση τοῦ μιναρὲ πού εἶχε ὑψωθεί στὴ ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ². Ἡ ἀνάγνωση τῶν Ch. Texier - P. Pullan³ «ὁ σουλτάνος Amurath Fethi κατέλαβε τὴ Θεσσαλονίκη στὰ 832 (1428/29)» θεωρήθηκε ἀνακριβὴς ὥς πρὸς τὴ χρονολογία⁴. Οἱ ἐρευνες τοῦ Α. Ξυγγόπουλου ἔφεραν στὸ φῶς μιὰ δεύτερη ἐπιγραφὴ πάνω στὸν ὄγδοο ἀπὸ ἀνατολικά κίονα τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ: «ὁ σουλτάνος Μουράτ Χάν κατέλαβε τὴν πόλη Θεσσαλονίκη στὰ 833 (1429/30)»⁵. Τὸ μνημεῖο ἀπὸ δῶ καὶ πέρα εἶναι γνωστὸ πλέον ὥς Ἑσκι Τζαμί⁶.

Ἑφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων
Θεσσαλονίκης

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

1. Ἰωάννου Ἀναγνώστου, Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης, ἔκδ. Βόννης (τόμ. Γ. Φραντζή), σ. 520.

2. Ἡ ἐπιγραφὴ δὲν ὑπάρχει σήμερα.

3. Byzantine Architecture, London 1864, σ. 145.

4. Ch. Diehl - M. Le Tourneau - H. Saladin, ὁ.π., σ. 36, σημ. 3.

5. Α. Βακαλοπούλου, Zur Geschichte der Acheiropoietos und H. Paraskevikirche in Saloniki nach der Eroberung der Stadt durch die Türken im Jahre 1430, BZ 37 (1937) 373.

6. Βλ. Ι. Τσάρα, Ὁ τέταρτος καθολικὸς ναὸς τῆς Θεσσαλονίκης στὸ χρονικὸ τοῦ Ἰωάννη Ἀναγνώστη, «Βυζαντινά» 5 (1973) 167-184.

ZUSAMMENFASSUNG

Th. Papazotos, Die Kirche «μεγάλος ναός της Θεοτόκου» in Thessaloniki. Eine Nachprüfung der Quellen über die Geschichte der Acheiropoietos-Basilika.

Die Nachprüfung der bis heute bekannten Quellen über die Geschichte der Acheiropoietos in Thessaloniki gab die folgende neue Elemente wieder;

a) Die nach dem 447/8 bis 460 errichtete und geschmückte mit Mosaiken Basilika hatte den Name ναός της ἀχράντου Θεοτόκου, ὑπεραγίας Θεοτόκου, Παναγίας Θεοτόκου, ἁγίας Θεοτόκου, ἀειπαρθένου πανάγου καὶ Θεομήτορος von 842 bis 1115, wie ein Text—ὁμιλία—des Erzbischofs von Thessaloniki Leo Mathematiker für die Verkündigung an Maria, einige Urkunden des Megisti Lavra-Klosters in Athos und eine Angabe des Ioannes Kaminiates beweisen.

b) Die Kirche war als große Kirche der Muttergottes—μεγάλος ναός της Θεοτόκου—von 1115 bis die Eroberung der Stadt Thessaloniki durch die Türken im Jahre 1430 bekannt.

c) Die Kirche hatte niemals den Name Ὁδηγήτρια, wie A. Xyngopoulos glaubte.

d) Nach dem Ende der Lateinischen Herrschaft in Thessaloniki (1224) und vor 1300 hatte die Kirche den Zuname Acheiropoietos bekommen, wegen eines Wunders, das mit der alten angebeteten Ikone der Muttergottes Beziehung hatte.

e) Der Heilige Demetrius wurde in der Kirche der Theotokos, vielleicht von der altchristlichen Periode, wie die Muttergottes in der Basilika des Heiligen Demetrius, adoriert.

f) Die große Kirche der Theotokos war vielleicht an die Verkündigung Mariä geweiht worden, wie die Homelie des Leo Mathematikers und zwei Gebete—εὐχαὶ—des Erzbischofs Symeon beweisen.